

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Павлин Петров Събев,

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, Православен богословски факултет.

За дисертационния труд на ас. **Зоран Цветков Калев**

„Злото пред Господа’ в книга Съдии Израилеви“

За присъждане на образователната и научна степен „доктор” в професионално направление 2.4 Религия и теология (Свещено Писание на Стария Завет).

Катедра „Библистика”, Богословски факултет при СУ „Св. Климент Охридски”.

Научен ръководител: доц. д-р Ивайло Найденов.

1. Данни за докторанта и докторантурата

Зоран Калев е придобил бакалавърска и магистърска степен по теология в Богословския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ през 2018 и 2019 г. Зачислен е за редовен докторант в катедра „Библистика“ в Богословския факултет на 1.02.2020 г. с тема на дисертационен труд „Злото пред Господа’ в книга Съдии Израилеви“. След конкурс е назначен за асистент в същата катедра (от октомври 2020 г.), а докторантурата е трансформирана в задочна. Отчислен е с право на защита на 1.11.2023 г.

Със заповед на Ректора РД-38-657 от 2.12.2024 г. е определен състава на научното жури по настоящата процедура. Представената от мен рецензия е изготвена на основание на ректорската заповед и решение на първото заседание на научното жури, проведено на 10.12.2024 г. Констатирам, че няма допуснати нарушения. Докторантът успешно е изпълнил своя индивидуален учебен план и отговаря на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в РБ и на изискванията на Правилника за придобиване на научни степени в СУ „Св. Климент Охридски”. В дисертационния труд не е установено плагиатство.

2. Данни за дисертацията, автореферата и публикациите

Темата определено е дисертабилна и начинът, по който е формулирана, задава не само конкретността на предмета на изследване, но и възможността да бъдат използвани методи, разкриващи различни аспекти на изследвания проблем: литературен, исторически и хронологичен, социален и политически.

Дисертационният труд се състои от 317 стандартни страници. Структуриран е в Предговор, Увод, пет глави, два екскурса, Заключение, Приложение и Използвана литература. Изложението във всяка от главите е структурирано чрез подтеми и завършва с обобщение (в първата няма обобщение) на резултатите от направения анализ.

В увода откриваме всички необходими за жанра „дисертация“ елементи: обект и предмет на изследването, методи, цели и задачи – всичко е ясно представено. Глава първа разглежда характерните за едно библеистично изследване исагогически въпроси: авторство, хронология, структура, жанр, с акцент върху следите от по-късни редакторски намеси. Втората глава анализира текстовата структура в Съдии 2 и 3 гл., за да идентифицира устойчиви изрази, които според автора ни насочват към изводи относно хронологията и жанра, в светлината на които той представя съдържанието на израза „злото пред Господа“. Глава трета разглежда времето на Девора и Геден (Съдии от 4 до 8 гл.). „Злото пред Господа“, за което се говори в този раздел, свидетелства, според Калев, за „протичането на по-късни религиозни реформи, подтикнали съставителството на жанра на девтеронимичните богословски съчинения“. Глава четвърта анализира разказа за Авимелех (Съд. 9 гл.), езика на Съд. 10:6-16 и „Песента на Мойсей“ (Втор. 32) чрез критика на източниците. Този анализ дава основание на дисертанта да аргументира девтеронимичния произход на окончателния вариант на кн. Съдии. Задачата, която докторантът решава в Глава пета е да „се поясни какъв е мащабът на проблема за девтеронимичната редкация на материали в Стария Завет“. За да даде отговор на този въпрос ас. Калев разглежда някои екзегетически проблеми в разказа за служението на свещеник Финеес (от гл. 20 до 21 гл. на кн. Съдии), както и идентифициране и анализ на съдържанието на израза „злото пред Господа“ в „каноничната, неканоничната литература и апокрифите“.

Двата екскурса осветляват изследвания в дисертацията проблем и в по-късни юдейски писания (кн. Юбилеи, Дамаския документ, кн. Зоар).

Аргументацията на докторанта се основава на съответната методология на изследването, която авторът е описал в увода и целесъобразно прилага в своето изследване. Литературната критика, която ас. Калев активно използва, идентифицира източници, редакции, литературни взаимодействия. Чрез историко-критическите методи са идентифицирани влиянията на социални и политически процеси върху крайната форма на текста на книгата.

В заключението докторантът отбелязва: „В случай, че Книга Съдии бъде възприета като дял от девтеронимичния корпус, изследваната тема за „злото пред Господа“ се явява като подчинена на такива схващания в юдейството, които са се развили след историческите процеси непосредствено след Вавилонския плен, които от своя страна са наложили съставянето на девтеронимични текстове. Периодът, в който е започнал да се употребява терминът „злото пред Господа“ не може да бъде датиран по-

рано от времето на голямото пророческо движение, появило се като критика срещу синкретическото богослужение в Северното царство (9 в. пр. Хр.), Наличната в Книга Съдии Израилеви антисамарянска полемика насочва датировката ѝ към по-късния контекст след падането на Северното царство от края на 8 в. пр. Хр.“. Докторантът вижда перспектива за развитие на неговото изследване: „Девтерономичната дефиниция на „злото пред Господа“ като поклонение пред езически божества с общи названия, съотв. „ваали“, „астарти“ и „ашери“, следва да насочи към бъдещи дискусии върху проблема за това каква действително е била древната религия на Израил в домонархическата епоха“.

Авторефератът презентира добре структурата и съдържанието на дисертацията, въпреки че съдържа смислови неясноти и твърде голяма фрагментарност на места. Петте статии на докторанта са по темата на дисертацията и са публикувани в рецензирани академични издания.

3. Научни приноси и критични бележки

Очевидно основният източник на книга Съдии е колекция от слабо свързани истории за лидери, които спасяват хората в битка с враждебни племена. Възможно е този източник да е „книгата за войните Господни“ (Съд. 21:14). Консенсусна е тезата, че първата част от пролога (глави 1:1-2:5) и двете части на епилога (17–21) са колекции от фрагменти, прибавени към основния текст, а втората част на пролога (2:6-3:6) е въведение, съставено конкретно за окончателния вариант на книгата. Изявление, повторено в епилога, „В ония дни Израил нямаше цар, всеки правеше, каквото смяташе за право“ (вж. 17:6, 18:1, 19:1, 21:25) предполага датировка на редакторската компилация на по-ранни източници в монархическия период. Ръководната роля на рода на Юда ни насочва към предположението, че редакцията е станала в тези среди.

От втората половина на 20-ти век повечето учени са съгласи с тезата на Мартин Нот, че книгите Второзаконие, Иисус Навин, Съдии, двете книги на Самуил и двете Книги на царете формират части от единен източник. Нот твърди, че този източник е съставен в ранния период на изселването (6-ти век пр. Хр), за да се демонстрира как разказът за историята на Израил е конструиран в съответствие с теологията, изразена в книга Второзаконие. Според Нот тази история е дело на един-единствен автор, живял в средата на 6 век пр. Хр., който избира и редактира от източниците си, за да създаде свързан исторически разказ. Франк Мур Крос по-късно предлага тезата, че ранна версия на историята е съставена в Йерусалим във времето на Йосия (края на 7 век пр. Хр.); тази първа версия, след това е преработена и разширена, за да се създаде второто издание, за което говори Нот (Крос го нарича Dtr2).

Консенсусна днес е и тезата, че ръката на редактора, наречен „девторономист“, може да се види в кн. Съдии чрез цикличната структура на книгата: израилтяните попадат в идолопоклонство, Бог ги наказва за греховете им с потисничество от чужди народи, израилтяните викат към Бога за помощ и Бог изпраща съдия, който да ги избави от чуждото потисничество. След период на мир цикълът се повтаря. Същият редактор включва и хумористични (и понякога пренебрежителни) коментари, открити в книгата, като разказа за хората от рода на Ефрем, които не могат да произнесат думата „шиболет“ правилно (12:5-6).

В контекста на тази изследователска парадигма (която авторът би могъл да резюмира в увода или в Глава първа в рамките 3-4 стр.) ас. Зоран Калев изследва използването на езиковия маркер „злото пред Господа“ като част от жанр, който условно о. проф. Шиваров нарича „богословско съчинение“, чиято основна тема е нарушаването на завета с Бога. Появата на тази литературна форма през 9 в. пр. Хр. в контекста на борбата на пророците срещу синкретизма, свидетелства, според Калев, за влиянието на девтеронормичната традиция върху книга Съдии чрез внасяне на пророческа реторика в книгата. Като разширява изследователския периметър на работа с текстове дисертантът търси паралели между кн. Съдии и извънбиблейски юдейски източници от по-късно време, което според него би трябвало да осветли развитието на юдаизма и в това отношение има значение, макар и вторично, за изследваната от него тема.

В този очертан от мен контекст виждам и приносите на труда на ас. Зоран Калев. Считам, че те твърде общо формулирани и не представят пълноценно научната стойност на неговото изследване. Приносите обикновено се формулират така, че да заявят обобщено определени резултати от изследването. *В случая дисертацията има приносен характер в редица важни детайли: анализ на текстови единици, който показва, че те са подложени на по-късна редакторска намеса; таблици, в които са сравнени текстове в контекста на развоя на традиции; идентифицирането на различни източници и на езикови маркери, свидетелстващи за по-късни редакции и анахронизми (споменаване на събития и хора от по-късно време) в текстове, които разказват за по-ранно време и/или заявяват по-ранен произход.* Този анализ очертава основните положения в девтеронормичния исторически дискурс, който ас. Калев успешно идентифицира в книга Съдии: (1) подчинението на Яхве носи мир и благополучие; (2) периодът на благополучие често включва отслабване на решимостта да се спазват заповедите на Яхве или директно неподчинение; (3) неподчинението води до слабост на вярата, която е обвързвала общността заедно и по този начин оставя общността отворена за атаки от

външни врагове; (4) външната заплаха принуждава общността да преоцени своята позиция и да попита за причината за бедствията, като по този начин води до покаяние и сила да се съпротивлява на всички врагове. Докторантът е очертал „парадигма на девтеронимичните наративи: грях – наказание – покаяние. „Установената цикличност в Книга Съдии Израилеви е обвързана с цялостния девтеронимичен сюжет за греховете на Израил, довели до Вавилонския плен.... Описанието на цикличност от Съд. 2:11–19 е в следния ред: I) вършене на „злото“; II) пламване на Божествения гняв и наказание; III) извикване за милост; IV) спасяване чрез въздигане на съдия.“ (с. 85). Според Съд. 2:11–19 има седем на брой повторения на „злото“ и съответни на тях въздигания на спасител.

Важна е и констатацията на дисертанта, че „автори на библейски източници могат да допълват и поправят свои прешественици, да субординират по-стари религиозни идеи към собственото си съвремие. За да се определи съдържанието на Съд. 3:6 като пример за късна забрана против смесени бракове, е нужно да бъде направено сравнение с езика на апокрифни съчинения, чието възникване е сред сектариански клонове, приели радикалното мнение за чисти и нечисти бракове“ (с. 96). Случаите на „злото“ в Книга Съдии включват и практикуването на забранени бракове с хананейки и мадиамки: „Явно старата традиция за семейните отношения на Мойсей с неизраилтяната Сепфора (Изм. 2:21; 18:1–2) противоречи на идеята на девтеронимичната редакция“ (с. 113). Това е илюстрирано и на с. 160: „Друго поведение на Гидеон, противоречащо на Девтеронимичните теми, се открива при споменаването на наложницата му. Жената е със статут на езичничка („която беше в Сихем“, Съд. 8:31). Гидеон е първият съдия, нарушил забраната от Втор. 7, а тъй като в Съд. 3:6 се обобщава цялата епоха, тази забележка към Гидеон го характеризира като грешник“.

Докторантът е аргументирал твърдението, че „терминът „злото пред Господа“ може да се смята за средството, чрез което по-древни текстове се редактират и се превръщат в части от новата девтеронимична рамка. Допустимо е да се приеме при анализиране на Съд. 4–5, че инкултурацията може да е била херменевтичен феномен, който е мотивирал процеса на съставителство на съответния текст“ (с. 115). Като илюстрация на тази теза намираме интересния анализ на с. 158: „Съд. 8:22–35 е кръстопътят на политическа идеология и религиозно реформиране (промяна на парадигматичния грях в Петокнижието). За да се представят веровите определения на „злото“ в книгата, се налага разглеждане на ироничния край на Гидеоновото избраничество. Героят е избавил народа, но внушението е, че „въздигането“ на съдии не е идилично. Напредъкът е следван от национален провал, когато „в ония дни не е

властвал цар“, а трябвало ли е съдията да царува или не? Забраняването на полигамията е законът от Втор. 17:17, който Гидеон не спазва, но по-надеждна хипотеза за датировка е преповтарянето на предупреждението от Втор. 4:23 за идол от метал. Ефодът (תפס) също е от злато и остава в родния град на Гидеон (ст. 24–29)“. В този „Ефод“ Калев вижда интригуващ паралел: „Събирането на златни обеци (Съд. 8:24–26) наподобява момента с Аарон в Изход 32:1–6: и съдията и свещеникът съгрешават при отношенията си с обществото около тях. Изразът за „накитите“ (תכשיט) е повторен и е разбираемо, че направата на украсения ефод е отговор на искането на Гидеон към народа; колкото до Аарон, подстрекател на греха в неговото време е народът. При такава интерпретация може да се пренареди сюжетният пъзел така, че Съд. 8:24–27 да бъде възприета като история, която не е пресъздаваща епохата на Гидеон, а е вмъкната в нея. Книгата на пророк Осия дава възможност златния ефод на Гидеон да се тълкува като показател за диахронно развитие на законодателството на вярата в Яхве – в нея главното послание е забраната на почит към „излят телец“ (ללל תפס)“.

Според мен значима е и констатацията на с. 163: „Установяването на Девтерономични идеи посредством термина „злото пред Господа“ трябва да се е състояло първо при елитарни групи, несъгласни с поклонение към Яхве чрез изображения-телци на цар Йеровоам. Може би тези групи от хора са избегнали депортиране от асирийците“. Приложената таблица на с. 170 илюстрира друг важен детайл от изследването: „Защо в 4 Цар. 17 един асириец, който не почита Яхве, е като боговдъхновен пророчески говорител? Изразността в случаите от Съд. 9 и от 4 Цар. 17 отразява текстови извори за богослужението в Самария и те са редактирани спрямо Девтерономичната полемика, свързана с термина „злото пред Господа“.

Сходството „между богословската основа на термина „злото пред Господа“ и вижданията на съставителя на петокнижния извор във Втор 32“ е друг важен и приносен аспект от изследването, реализиран в четвърта глава. Съществуването на такава връзка, според ас. Калев, „налага предположението, че дадени текстове в Мойсеевия закон са се развивали диахронно и в зависимост от девтерономичния корпус. Песенета на Мойсей (Втор. 32) е посветена на отговорностите на народа и на Господа, а нейната подредба съвпада с онова, което бе наречено „пророческа присъда“ в анализа на Съд. 10:11. Първата част на Песента на Мойсей съдържа напомняне за добрините към Израил, последвано от обвинение (Втор. 32:1–15). Речта от Съд. 10:11–15 е подобна на тази на Мойсей, но Божествени слова от първо лице не се съобщават в Песента почти до самия ѝ край (Втор. 32:20). Девтерономична терминология, изградена чрез идеята за

цикличност на „злото пред Господа“, се открива, когато Песента на Мойсей започва да предсказва беди (Втор. 32:20–25), но при синхронния метод изречението „ще скрия лицето Си от тях“ би описало и формулата от Съд. 2:14, 20“; „В Съд. 10:13–14 речта е съставена така, че да отрази пророческата идея, на която са подчинени циклите на въздигане на съдии. Грубите осъждания на „злото пред Господа“ подсказват, че изворът от Втор. 32 е евристичен; той ни просветлява така, че да се разбере в каква обстановка и с каква помисъл се появяват ритуали на укоряване като Съд. 10:10–16 и сходните пасажии, които не са от Книга Съдии. Не отмъстителността, а добротата на Бога са идеологическата материя в Ранните пророци. Редът на злото – наказание–възстановяване, който е зададен в Песента на Мойсей, подсилва вероизповеданието за вечния завет с израилтяните“ (с. 192).

Значими и приноси са и двете девтеронимични теми, които Калев извежда от „липсващата информация за неосквернени първосвещеници в Шило след служението на Финеес“, свързани с обяснението на причините защо народът е съгрешил и как се изпълняват наказанията през живота на следващите поколения: 1. „Тема за амореите като първопричината за „злото“. В библейския канон идентичността на израилтяните се формулира чрез равнозначните един на друг термини „злото пред Господа“ и „беззаконие“ (חַטָּא) на амореите (Бит. 15:16)“; 2. „Тема за превес на садукееите. Репликата на Елеазар в Чис. 31:21–24, чрез която войната е изтъкувана според „повеление“ (פֶּקֶד), го представя като надзирател за възпирането на смесени бракове. Схемата на военни действия от Съд. 20–21 е изворовият материал, от който е почерпено това „свещеническо богословие“ (не само поради нуждата от допитване до Финеес в Съд. 20:18, 27) (с. 256).

Тези детайли имат приносен характер, те могат да бъдат доразвити в друго изследване на дисертанта, не толкова като свидетелство за девтеронимична редакция (това все пак е пряко разпознаваемо следствие от тази изследователска парадигма), колкото *като исторически маркер в очевидна редакторска намеса, който свидетелства не за времето на редактора, а за времето на реално случилите се събития.*

Моите препоръки са в две посоки:

1. *Езикът и стилистиката на текста на дисертацията.* На първо място бих посочил липсата на яснота в изразяването в целия текст на дисертацията („човек трябва да се досеща какво е искал да каже авторът“, както е отбелязано в едно от становищата на вътрешното обсъждане), което затруднява читателя да проследи аргументацията и връзката между отделните текстови единици от кн. Съдии, които се изследват.

Неуместните думи (на някои места явно лош превод от използваната литература) са само щрих към тромавата и твърде мъглява стилистика, напр.: „българският учен повествува/Протойер. Ал. Мен повествува“ (с. 8, 32); сектариански (с. 96, 265); левиратски (с. 74); „асистирането на Бога при война“ (с. 134); „връх Небо“ (с. 245); мидрашовидно (с. 271). Забелязват се и множество технически проблеми – изпуснати букви и др. (не ги посочвам, защото се забелязват в целия текст), които трябва да бъдат отстранени. Дисертацията не бива да се публикува без стилистична и езикова редакция! В тази връзка, като става дума за яснота в изложението на изследването, не би било излишно, според мен, да има обобщение и след първата глава, която съдържа исагогически данни и в случая читателят трудно се ориентира в тезите, които дисертантът споделя (или оспорва) и поставя в основата на своите анализи; добре би било тезата на докторанта, че изразът „злото пред Господа“ в кн. Съдии свидетелства за влиянието на девторономичната редакция върху изследваната библейска книга, да бъде заявена предварително в увода (аз я видях открито заявена едва на с. 115 –вж. цитирания по-горе пасаж с препратка към тази страница);

2. *Литературна критика и историческа релевантност.* Според Велхаузен Петокнижието е конструирано от различни източници – устни и литературни – отнасящи се до законодателството; задачата на историка е открие техния хронологичен ред. Тези източници и тяхната редакторска компилация поставят въпроси пред нас за местата на поклонение, жертвите, празниците, свещениците и левитите и тяхната издръжка (вж. напр. с. 233 от дисертацията). Днес е прието с широк консенсус сред библеистите, че реформата на Йосия (3 Цар. 22–23) обявява ексклузивността на светилището в Йерусалим. Оттук се заключава, че кн. Второзаконие е написана през 7 век като теологично въведение (със силна пророческа реторика) към историческите книги на Израил, а не като обобщение на първите четири книги на Закона. Източниците J и E, сравнени с D, показват религиозните нагласи и въпроси за култа, които са актуални преди пророческата активност от средата на 8 век. Като сравняват съдържанието на P (Исх. 25–31; 35–40; Левит; Чис. 1:1–10:10) с D, Велхаузен и Граф твърдят, че P е по-късен от D и трябва да бъде считан за рамката, която дава на Петокнижието неговата окончателна форма по времето на реформите на Ездра и Неемия. J и E били комбинирани по времето на цар Йосия и по-късно добавени към D, докато P осигурил окончателната рамка, в която J, E и D били интегрирани през 5 век. Всеки от тези извори издава специфичната теологична интерпретация и житейска ситуация на съответния автор и следователно може да бъде използван като *извор за историята на времето на съставянето си.*

Предполагам, че дисертантът не е искал да повтаря тези добре известни данни, но би било полезно да се видят очертани тези предпоставки, за да внесат повече яснота по отношение на неговия принос в изследвания проблем; яснота и по отношение на разграничаването *между история на периода, който източникът претендира да описва, и представата на съответния автор/редактор на източника за тази история*. Този въпрос е важен. Още Велхаузен посочва, че в някои случаи произходът на източниците, които можем да идентифицираме, не е по необходимост идентичен с произхода на съдържанието им (напр. някои части от J са по-ранни). Това означава че имаме информация за времето, когато се записват преданията за историческите събития, а не за времето на тяхното реално протичане. Затова и всяка налична съгласуваност между съответните източници е резултат единствено на литературна зависимост. Ако окончателната редакция на кн. Съдии е станала по времето на монархията, то тогава историческата релевантност на разказите, които дисертантът анализира, остава неясен и митичен хоризонт. Повдигам тези въпроси, защото докторантът е решил да изследва „злото пред Господа“ през литературната критика на изворите, респ. слоевете на различните традиции в Петокнижието. Бих препоръчал на колегата по-ясно и релефно очертаване на тези слоеве от литературни традиции от гледна точка на *хронологичното им подреждане* и тяхното взаимодействие в телогичния дискурс на пророческата реторика в крайната редакторска компилация. Не бива да се пренебрегва и един прост факт: окончателният вариант на текста е не по-малко значим като предмет за изследване от неговата деконструкция, която трябва да покаже разнородни традиции.

Заклучение

Определям дисертационният труд на ас. Зоран Калев като приносно библеистично изследване, което съответства на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в РБ и на Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски“. Тази констатация ми дава основание да препоръчам на почитаемото научно жури да присъди научната степен „доктор“ на ас. Зоран Цветков Калев.

По настоящата процедура аз **гласувам с положителен вот**.